

AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ'NE GÖRE SİLAHLARIN EŞİTLİĞİ

Güney DİNÇ*

I. İNSAN HAKLARI HUKUKU VE DENGE

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ek Protokoller çevresinde oluşan hukukun belirgin özelliği, kamu otoritesinin üstünlüğünü pekiştiren ayrıcalıklı hukuk anlayışından uzaklaşarak bireysel hakların önem kazandığı özgürlükçü bir kamu düzenine yöneliştir. Hukukun “*baskın taraf*” egemenliği yerine “*denge*” anlayışını öne çıkarması, oldukça yeni ve son derece heyecan verici bir gelişmedir.

Sözleşme’de, “*silahların eşitliği*” sözcüklerinden oluşan bir tanım yer almamaktadır. Adil yargılanma koşullarını düzenleyen 6. maddenin 1. bendindeki “... *hakkaniyete uygun* ...” yargılama kavramı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin yorumları sonucunda “*silahların eşitliği*” ilkesinin hukuksal temelini oluşturmuştur.

Mahkeme kararları, bu iki sözcüğe yargısal işlemlerin niteliklerini açıklayan çok çeşitli anlamlar yüklemiş bulunmaktadır.

Yargılamada “*eşitlik*” denildiği zaman, ilk anımsanan çekişmeli yargılama oluyor. Çekişmeli yargılama ancak, karşıtların birlikteliği ile gerçekleşebiliyor. Sözleşme’nin 6. maddesinin 1. bendine göre karşıtlar, ceza yargılamasında kendisine bir suç yüklenen kişi ile, onu suçlayan kamu görevlisi ya da suçtan etkilenen bir başka kişi oluyor. “*Medeni ve hukuki uyuşmazlıklar*”ın karşıtları ise, davacılar ve davalılar. Bu karşıtlardan birisi hiç varolmaz veya davanın yanı sıra konumunda bulunmazsa, kamu adına yürütülen işlem bir mahkemece sonuçlandırılrsa dahi, orada çekişmeli yargılamanın varlığından söz edilemez.

* İzmir Barosu üyesi.

Silahların eşitliği deyimi, yargılamanın niteliğini de belirliyor. Silahlar savaş araçlarıdır. Yargılama ise, bireysel ve kitlesel savaşları önlemeyi amaçlıyor. Çelişkili gibi görülebilen bu anlatım, yanların, yargılama sürecindeki etkinliklerini vurguluyor. Çoğu zaman, çetin bir yarışmanın yürütüldüğü çekişmeli yargılamada, yanların sunum ve yönlendirmelerinin önemi üzerinde duruluyor. Yerine göre, uslu sanık, anlayışlı avukat, özverili davacı görünüşleri mahkemeler önünde bilinçli tutumlar olarak sergilenebilir. Ancak onlardan, savunma hak ve olanaklarından ödün vererek karşıtlarıyla ya da mahkeme ile işbirliği içerisine girmeleri beklenemez. Yanlar, açık ve kesin biçimde kendi istemleri ile mahkeme önündeki etkinliklerinin bir bölümünü uygulamama kararlılığı içerisine girmedikleri sürece, savunma hakları kısıtlanamaz.

Bu anlayış yargılama sürecinde mahkemelerin konumunu da belirliyor. Yanları etkisiz bırakan geleneksel yargılama yöntemleri, yargıçları mahkemelerin sahipleri durumuna getirmiştir. Mahkemelerde yargıçların elinde toplanan yönetim ve karar egemenliği, giderek önyargılı yaklaşımların da kaynağı olmuştur. Osmanlı'dan günümüze yansıyan, "*mahkeme kadiya mülk değildir*", özdeyişi, kolaycılığa kaçan bencil yargılama alışkanlıklarının bir eleştirisidir.

Silahların eşitliği kuramı, yanların etkinliğini arttırarak mahkemeleri daha bir yansız ve bağımsız konuma yönlendirmiştir. Kamu adına yürütülen yargılamanın adil, verilecek kararların doğru olabilmesi için, yargı organı önünde sahip oldukları hak ve yükümlülükler açısından yanlar arasında tam bir eşitliğin kurulması ve bu dengenin bütün yargılama aşamalarında sürdürülmesi gerekir.

II. SİLAHLARIN EŞİTLİĞİ

AİHS, 6. maddede adları anılan hak ve güvenceler açısından olduğu gibi, genelde de adil yargılanma olgusunu eşitlik kavramı üzerine oturtmuştur. 1. bentte sözü edilen "*... kanuni, müstakil ve tarafsız bir mahkeme tarafından ... makul bir süre içinde, hakkaniyete uygun ve aleni surette ...*" yargılanmak, uyuşmazlığın tüm yanları için geçerli olan ortak kuraldır. Eşitlik, bu düzenlemelerin doğasında vardır. 3. bentte yer alan kendisine yöneltilen suçlamanın niteliği ve nedeni konusunda en kısa zamanda anladığı dilde ayrıntılı biçimde bilgilendirilmek, savunmasını hazırlamak için gerekli zamana ve kolaylıklara sahip olmak, savunman edinmek, eğer akçalı olanakları yeterli gelmiyorsa ücreti kamu eliyle ödenen bir savunmanın yardımından yararlanmak, iddia tanıklarını sorgulamak, kendi tanıklarını da aynı koşullarda mahkemeye getirip dinlenilmesini sağlamak, duruşmada kullanılan dili anlamıyorsa, üç-

retsiz bir çevirmenin yardımından yararlanmak, yargılanan sanıkların hak ve olanaklarını, onları suçlayan organ veya kişilerle aynı konuma getirip eşitliği gerçekleştirmek için öngörülen yöntemlerdir. Sözleşme’de tek tek sayılan bu hakların dışındaki diğer konularda da yargılama dengelerinin kurulması, AİHM’nin silahların eşitliği doğrultusunda geliştirdiği ilkesel kararlarla sürdürülmektedir. Kamu güvenliği, kamu yararı ile bireysel hak ve güvenceler arasındaki denge, mahkeme kararlarında, “eşitlik”, “karşılıklık”, “orantılılık” gibi sözcüklerle anlatılmaktadır.

Mahkeme’ye göre genel ve geniş kapsamlı bir kavram olan “hakkaniyet”in en önemli gereği, taraflar arasında “silahların eşitliği”, diğer bir deyimle, mahkeme önünde sahip olunan hak ve yükümlülükler açısından taraflar arasında tam bir eşitliğin sağlanması ve bu dengenin bütün yargılama boyunca korunmasıdır. (Del court/Belçika 1970, Monnel ve Morris/İngiltere 1987, Ekbatani/İsveç 1988) Amaç, sav ve savunma arasında hakkaniyete uygun, adil bir dengenin gerçekleştirilmesi olunca, silahların eşitliği kavramı, her somut olayda, uyumsuzluğun niteliğine göre değişimler göstermektedir. Örneğin; yargılama işlemleri arasında yer alan kanıt ve karşı kanıtların sunulup tartışılması, ilgilinin yargıç önüne çıkarılma istemi, dava dosyasının özgürce incelenip gerekli görülecek belgelerden örnekler alabilme olanağı, bilirkişi raporlarının yanlara gönderilmesi ve yargılama sürecindeki bir kamusal organdan da gelse, yargıçların kararını etkilemeyi amaçlayan her türlü görüş ve açıklama konusunda bilgilendirilip bunları yanıtlama olanağının taraflara tanınması silahların eşitliği kapsamında değerlendirilen uygulamalardır.

III. CEZA MUHAHEMELERİ USULÜ KANUNU’NA GÖRE SİLAHLARIN EŞİTLİĞİ

Kamu adına suç yönelten organ ile suçlanan kişinin gerek ön soruşturma gerekse mahkeme önündeki yargılama aşamalarında CMUK’a göre sahip oldukları hak ve yetkilerin karşılaştırılması, yasal açıdan silahların eşitliği ilkesinin ne oranda önemsendiğini ortaya koyacaktır. Hukuksal belgelerdeki hakların işlerliği ise, uygulamadaki sonuçlarına göre değerlendirilecektir.

1. Başsavcılık Tebliğnamesi

Türkiye’de ve Avrupa’da başsavcılık tebliğnamelerinin AİHM kararları ile geçirdiği evrim, Avrupa Konseyi’ne üye bütün ülkelerin ulusal hukuklarını etkilemiştir. Bu konuda yürütülen hukuksal tartışmalar, silahların

eşitliği kuramının daha iyi anlaşılacak, benzer alanlarda da uygulanıp çeşitlenmesine katkıda bulunmuştur. Önce Türkiye'deki gelişmelere kısaca değineceğiz.

a. Türkiye'deki İşleyiş

Ceza mahkemelerinde kimi zaman yargıçlar ve savcılar, aynı kürsüyü paylaşmanın alışkanlıklarından da yararlanarak birlikte hareket ettiklerini izlemekteyiz. Sonuçlanma aşamasına gelen davalarda duruşma salonunun boşaltılarak, yargıç ve savcının biraz sonra açıklanacak olan kararın ayrıntılarını birlikte tartıştıkları görülebilmektedir. Bu tür uygulamalar, özellikle avukatları tedirgin eder. Yargılama sürecinden dışlandıkları ve savunma çabalarının boşa gittiği inancına kapılırlar.

Yargıtay'daki yerleşik uygulama, savunmanın etkinliği açısından daha da önemli sakıncalar içermektedir. Ceza davalarının Yargıtay'daki incelenmesi sırasında duruşmaların nasıl yapılacağı, CMUK'un 319. maddesinde aşağıda yazılı olduğu biçimde düzenlenmiştir.

“Yargıtay'da duruşma raportör tarafından işin açıklaması ile başlar. Bu azanın duruşmadan önce raporunu tanzim ve imza ile dosyaya koymuş olması lazımdır.

Raportör üyenin açıklamasını müteakip Cumhuriyet Başsavcısı, sanık ve müdafî iddialarını beyan ve bunları izah için söz alırlar. Bunlar arasında temyizi talep etmiş olan taraf önce dinlenir. Son söz sanıktır.”

CMUK'da, duruşma açılmayan durumlarda Yargıtay incelemesinin hangi koşullarda yürütüleceği, sanıklarla nasıl ve ne tür iletişim kurulacağı konularında herhangi bir düzenleme yer almamıştır.

Yargıtay'da duruşma yapılmayan davalarda, sanıkların gelişmeleri izleme olanağı bulunmamaktadır. Yargısal işlemlerin belli bir takvimi yoktur. Temyiz edilen dava dosyasının, tebliğnamenin hazırlanması için Başsavcılıkta ne kadar süre bekleyeceği, karar için Mahkeme'ye ne zaman gönderileceği, hangi oturumda temyiz isteminin karara bağlanacağı, ilgililerce izlenip bilinmemektedir.

Aşağıda açıklayacağımız AİHM'nin M. Göç/Türkiye kararının uygulanması amacıyla 11 Ocak 2003 günlü ve 4778 sayılı Yasa'nın 2. maddesiyle CMUK'da gerçekleştirilen değişime kadar, sanıklar ve avukatları, genellikle Yargıtay incelemesi tamamlanıp, dava dosyasının yerel mahkemeye

gönderilmesinden sonra, Başsavcılık Tebliğnamesi'nin içeriğini öğrenebilmekteydiler. Ancak bu aşamadan sonra savunma adına yapabilecekleri fazla bir şey kalmıyordu.

b. Avrupa İnsan Hakları Yargısı'ndan Örnekler

Savcılığın ceza davalarındaki konumu, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde ilk kez 1970 yılında Delcourt-Belçika davasında tartışıldı. Yerel mahkemede çeşitli cezalara çarptırılan Emile Delcourt adındaki sanığın 1965 yılında Belçika Yargıtay'ındaki duruşmasında Başsavcı, tüm temyiz istemlerinin reddi ve mahkumiyet kararının onanması doğrultusunda görüş bildirmişti. Avukatının gelmediği duruşmada Delcourt, kendi savunmasını yapmak zorunda kalmıştı.

Duruşmadan sonra karar vermek üzere başka bir salona geçen yargıçların arasında Başsavcı da bulunuyordu. Belçika'da 1815 yılından beri yürürlükte olan bir Kraliyet Kararnamesi'ne göre; Başsavcı, oy hakkı olmaksızın Yargıtay yargıçlarının karar öncesindeki tartışmalarına katılıp görüşlerini açıklayabiliyordu. Bu duruşmadan iki yıl sonra, 10 Ekim 1967'de yürürlüğe giren Yeni Ceza Yargılama Yasası'nın 1109. maddesinde de aynı işleyiş sürdürülmüştü.

İç hukuk yollarının tükenmesinden sonra Delcourt, Başsavcı'nın Yargıtay'daki tartışmalara katılıp görüş bildirmesinin savunma hakkına ve özellikle "silahların eşitliği" ilkesine aykırı düştüğü gerekçesiyle Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na başvurdu. Başsavcı'nın Yargıtay'a verdiği görüşlerden bilgisi olmadığını, son sözün kendisine tanınmadığını ileri sürerek AİHS'nin 6. maddesinin 1. bendinde güvence altına alınan adil yargılanma hakkının çiğnendiğine karar verilmesini istedi.

Komisyon'un kabul edilirlilik kararının ardından Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, uyuşmazlığı sonuçlandıran 17 Ocak 1970 günlü ve 11 sayılı kararını verdi.

AİHM'nin yorumuna göre; "Yargıtay Başsavcılığı, kovuşturma yapmadığı, dava açmadığı, davacı niteliğine sahip olmadığı için, mahkeme önünde taraf olarak kabul edilemez. Yargıtay Başsavcılığı ile alt mahkemelerdeki savcılıklar, birbirinden farklı kurumlardır. Ancak yasalara ve uygulamaya bakıldığında, bu farklı işleyişin kolayca ayırımına varılamamaktadır. Görünümü nedeniyle kimi sanıkların Başsavcılığı kendilerinin karşıtı gibi algılamaları ve özellikle Yargıtay'ın kapalı oturumundaki tartışmalara katıldığını izleyince, böylesi kuşkulara kapılmaları doğaldır.

Bu yapılanmaya yüzeysel olarak bakıldığında 'adaletin özde yerine getirilmesi yeterli değildir, görüntüde de adalet yerine getirilmelidir' biçimindeki özdeyişe uyulmadığı sonucuna varılabilir. Ancak bu durum, tartışılan olayda adil yargılanma hakkının çiğnendiği anlamına gelmemektedir.

Yargıtay Başsavcılığı bağımsız bir kurum olduğundan, Başsavcılık'tan bir savcının Yargıtay müzakeresinde yer alması, Yargıtay'ın bağımsızlığını ve yansızlığını olumsuz yönde etkilemez.

Yargıtay Başsavcılığı tarafından duruşmanın sonucunda sunulan tebliğname-nin önceden taraflara verilmemesi, başsavcılık görevinin özelliği ile açıklanabilir.

Sözleşme'nin 6. maddesi, Belçika'nın en yüksek mahkemesine bağlı olan, ona yardım ve danışmanlık görevi yapan bağımsız bir kurumun tümüyle hukuksal nitelikteki görüşlerine sanık tarafından yanıt verilmesini anımsatma yoluyla bile gerekli kılmamaktadır."

Böylece Emile Delcourt'un çok haklı nedenlere dayanan başvurusu, şaşırtıcı gerekçelerle reddedilmiş oluyordu.

Eğer bu anlayış günümüzde de geçerliliğini sürdürseydi, Strasbourg yargısı güvenilirliğini ve yaratıcılığını büyük ölçüde yitirebilirdi. Delcourt/Belçika kararını izleyen gelişmeler, çağdaş hukukun, feodalizm kalıntısı durağan kurumlarla birlikte yürütülemeyeceğini belgelemesi bakımından önem taşıyor AİHM, yanlış kararından aşamalı bir biçimde dönerek, doğru ilkelere yönelmekte gecikmedi.

AİHM, 2 Mart 1978 günü sonuçlanan Monnel ve Morris/İngiltere davasında ise konuyu eşit temsil olgusu kapsamında değerlendirdi ve aşağıdaki kararı verdi; "Üst mahkemeye yapılan başvuru üzerine yürütülen kısa yargılama sürecinde iddia makamı da yer almadığından, bu yargılamada başvuruçunun veya avukatının bulunmaması nedeniyle silahlarda eşitlik ilkesi bakımından adil yargılanma hakkı ihlal edilmemiştir."

Bu süreç içinde, Pakelli/Almanya davası önemli bir başlangıç oluşturuyor. Almanya'da işçi olarak çalışırken, bir suç nedeniyle tutuklanıp yargılanan Lütfi Pakelli'ye yerel mahkemedeki ceza davası sırasında adli yardım yoluyla avukat atanmıştı. Verilen hapis cezası kadar tutuklu kalan Pakelli, kararın kesinleşmesini beklemeden Türkiye'ye döndü.

Pakelli'nin Yargıtay'daki duruşma için, giderleri devletçe karşılanmak üzere avukat istemi ise, Alman Ceza Yargılama Yasası'nın 350. maddesinin 2 ve 3. bentlerine dayanılarak; tutuksuz sanığa Yargıtay'daki duruşma için avukat görevlendirme zorunluluğu bulunmadığı gerekçesiyle reddedildi.

Alman Anayasa Mahkemesi'ne kadar taşınan bu uyuşmazlıkta Pakelli'nin, savunmasını yapmak üzere Yargıtay'daki duruşmaya katılabileceği gibi, dilerse, giderlerini kendi ödeyeceği bir avukatın yardımından da yararlanabileceği, Türkiye'de yaşamasının ise, yasal koşulları değiştirecek bir neden olmadığı görüşüne varıldı. Avukatının ve kendisinin bulunmadığı duruşmadan sonra Yargıtay, Pakelli'nin cezasını onadı.

AIHM'nin 25 Nisan 1983 tarihinde sonuçlanan Pakelli/Almanya kararında, araştırmamızı doğrudan ilgilendiren aşağıdaki gerekçeler yer aldı:

"Bu dava, Federal Mahkeme'nin duruşma açılmasına gereksinim duyduğu ender uyuşmazlıklardan birisidir. Temyiz edilen ceza davalarının ancak yüzde onunda duruşmalı inceleme yapılmaktadır. Pakelli'nin temyiz gerekçelerinin kabul edilebilir nitelikte görülmesi, Federal Mahkeme'yi sözel yargılama yöntemini benimsemeye zorlamıştır.

Federal Mahkeme eğer duruşma kararı vermeseydi, savcılık yazılı açıklama sunmakla yetinecek, bunun bir örneği de sanığa iletilecekti. Böylece sanık, temyiz aşamasında savcılığın görüşlerini öğrenip yanıtlaya olanağını bulacaktı. Sözel yargılama yönteminin benimsendiği bu davada, başvurucaya savcının duruşmada açıkladığı savlarını inceleyip, tartışmak fırsatının verilmesi gerekiyordu. Federal Mahkeme'nin duruşma açmasına karşın, sanığa savunman atanmaması, davanın sonucunu etkileyebilecek nitelikte önemli bir eksikliklerdir. Yargıtay incelemesi duruşma yapılmaksızın dosya üzerinden yürütülseydi, yanlar arasındaki eşitlik bozulmayacağından, dava, belki de başvurucaunun istemleri doğrultusunda sonuçlanabilirdi."

AIHM, Yargıtay'daki sözel yargılama aşamasında Pakelli'ye ücreti devletçe karşılanacak bir avukatın atanmamasının Sözleşme'nin 6. maddesinin 3/c bendine aykırı düştüğüne karar verdi. Bu sonuç nedeniyle, olayın bir kez de 6. maddenin 1. bendi kapsamında değerlendirilmesine gerek görülmedi.

Pakelli/Almanya kararı, Yargıtay'da duruşmasız yürütülen yargılama- lar da Başsavcılık tebliğnamesinin sanığa gönderilip yanıtlaya olanağının tanınması gereğini ortaya koyduğu gibi, duruşmalı incelemelerde sanık ve avukatının son karar öncesinde tebliğnameyi tartışıp yanıtlaya hakkına sahip bulduklarını benimsemiş oluyordu.

Brandstetter/Avusturya Davası'nın 28.8.1991 günlü kararında da AIHM, çekişmeli yargılamanın, iddia ve savunmanın diğer tarafın verdiği görüşler ve gösterdikleri kanıtlar hakkında yorum ve açıklama belirtme olanağına sahip bulunmaları gerektiğinden, iç hukukta çeşitli biçimde

kullanılabilecek bu imkandan, dava konusu olayda iddia makamının verdiği mütalaayı başvuru hukukunun bilememesi nedeniyle çekişmeli yargılama bakımından adil yargılanma hakkının ihlal edildiğini kararlaştırdı.

AİHM 22 Haziran 1993 günlü Borgers/Belçika kararında tebliğname konusunu, adil yargılanma hakkının temelinde bulunan “silahların eşitliği” ve “çekişmeli yargı” ilkeleri kapsamında değerlendirdi. Yargılamada “... görünüme yüklenen önem ve halkın adil yargılanma güvencelerine karşı artan duyarlılığı ışığında başvurucuya, kamu adına görev yapan savcılığın mütalaasını yanıtlama olanağının sağlanmamasını”, Sözleşme’nin 6/1. maddesinin ihlali olarak niteledi.

Kararın gerekçesine, “özellikle Başsavcı’nın Yargıtay yargıçlarının karar vermeden önceki müzakerelerine katılmasının savunma ile iddia arasındaki eşitsizliği arttırması nedeniyle silahlarda eşitlik ilkesi bakımından adil yargılanma hakkının ihlali olduğu...” belirtildi.

Böylece, Delcourt/Belçika kararının sakıncaları, yine Belçika uygulamalarından kaynaklanan bir uyuşmazlık nedeniyle büyük ölçüde giderilmiş oluyordu. Aynı konudaki son iki örnek de Türkiye’den geldi. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, İncal/Türkiye davasının 25 Şubat 1997 günlü ve 22678/93 sayılı sonuç raporunda, yerel mahkemece verilen hapis cezasının Yargıtay’da duruşma açılmaksızın onanmasına ilişkin Türkiye’deki yerleşik uygulamayı değerlendirdi. Komisyon raporunda; “... kural olarak ceza ve hukuk davalarındaki yanların, yargıçların verecekleri kararları etkilemek amacıyla bağımsız bir organ tarafından bile olsa, yargıca sunulan tüm kanıt ve görüşleri öğrenmek ve bunları tartışmak olanağına sahip bulunmaları ...” gerektiği belirtildi. “Yargıtay’daki davalarda geçerli olan yargılama yöntemleri (CMUK), Başsavcılık tebliğnamesinin onama ya da bozmaya yönelik etkinliği de göz önünde tutularak, çekişmeli bir yargının varlığından söz edebilmek için, ilgiliye yargılama bitmeden önce yanıtlama hakkının tanınması gerektiği ...” üzerinde duruldu. “Başvuru konusu olayda ise, yerel mahkemenin mahkumiyet kararının onanmasını isteyen Başsavcılık Tebliğnamesi’ne karşı sanığa savunmalarını sunma fırsatının verilmemesi, Sözleşme’nin 6/1. maddesi ile güvence altında tutulan ve adil yargılanmanın temel öğelerinden olan karşıt konumdakilerin eşit koşullarda çekişmesi ilkesine aykırı düştüğü” yargısına varıldı. Strasbourg Yargısı’nın önceki yapılanmasına göre son kararı vermek durumunda bulunan AİHM ise, aynı başvuru nedeniyle Devlet Güvenlik Mahkemeleri’nin yapılanmasını ve TCK 312/2. maddesine dayanan mahkumiyet kararını Sözleşme ihlali olarak nitelendiğinden, diğer bir çok başvuruda yaptığı gibi, bu saptamalarla yetinerek, ayrıca “Yargıtay’da izlenen yöntemsel süreçle ilgili ...” istemlerin karara bağlanmasına gerek görmedi.

AIHM'nin bu konudaki son değerlendirmeleri de, Mehmet Göç/Türkiye kararında yer aldı. Ulusal yargı önündeki uyuşmazlık 466 sayılı Kanundışı Yakalanan ve Tutuklanan Kimselere Tazminat Verilmesi Hakkındaki Yasa'ya dayanıyordu. 466 sayılı Yasa'nın 4. maddesine göre, *"Mahkeme, Cumhuriyet Savcısı'nun yazılı görüşü üzerine, duruşma yapmaksızın kararını"* veriyor. Yargıtay aşamasında ise, CMUK'un genel kuralları uygulandığından, dosya üzerinden yürütülen incelemede, son söz Yargıtay Başsavcılığı'nın oluyor. Yasa'nın öngördüğü özel düzenlemeye göre, tazminat istemini içeren bir uyuşmazlık, adli ya da idari yargıya bırakılmaksızın ceza mahkemelerince incelenip karara bağlanıyor. Başvuru konusu olayda, yakınmacı ve Hazine, karşılıklı ve birbirlerinden habersiz olarak, Ağır Ceza Mahkemesi'nin kararını temyiz ediyorlar. Temyiz dilekçeleri karşı taraflara gönderilmediği gibi, Yargıtay Ceza Dairesi, Başsavcılığı'nın onama istemli tebliğnamesi doğrultusunda, her iki yanın temyiz istemlerini reddederek yerel mahkeme kararının onanmasına karar veriyor. AIHM'nin 9 Kasım 2000 günlü ve 36590/97 sayılı Göç/Türkiye kararında, bu işleyiş özetle şöyle değerlendirildi; *"Mahkeme, Başsavcı'nun tebliğname içeriğinin dikkate alınıp başvurucuya tebliğnameye karşı farklı bir görüş sunma olanağının sağlanmamasını, hak ihlali olarak değerlendirmiştir. Hızlı bir süreç içerisinde çabuk sonuçlandırılması amaçlanan davalarda, ulusal yargılama düzeninin bağımsız bir üyesince ileri sürülmüş bile olsa (örneğin; Cumhuriyet Başsavcısı gibi) adil yargılanma hakkı, ilkesel olarak hukuk ya da ceza yargılamasının yanlarına, sunulan tüm görüşler ve gösterilen tüm kanıtlar hakkında bilgi sahibi olma ve yorumda bulunma olanağının verilmesini amaçlamaktadır."* Başvurucunun temyiz itirazlarının reddini isteyen *"Cumhuriyet Başsavcısı'nun Hazine'nin de temyiz isteklerinin reddi yolunda öneride bulunduğu bir gerçektir. Bu yansız yaklaşım, yerel mahkemece belirlenen tazminatı yetersiz bulan başvurucunun davasının Yargıtay aşamasında devam etmekte olduğu bir sırada, yanların silahlarının eşitlenmesi sonucunu getirmiştir. Aslında başvurucunun ulusal mahkemeler önünde duruşma hakkına sahip olmadığı dikkate alınacak olursa, bu tür bir mütalaanın kendisine iletilmesi, adil yargılanmanın doğal gereğidir. Açıklanan nedenlerle başvurucu, Yargıtay önündeki yargılamada, başarı olanaklarını zayıflatacak her tür sunumdan bilgi edinmek hakkına sahiptir. Bu nedenlerle Cumhuriyet Başsavcısı'nun Yargıtay'a sunduğu tebliğnamesinin başvurucuya tebliğ edilmemesi, Sözleşme'nin 6/1. maddesinin ihlalidir."* Tebliğname konusunda ihlali saptayan AIHM 4. Daire, 466 sayılı Yasa'ya göre tazminat istemlerinin yüz yüze ve sözel yargılama yapılmaksızın dosya üzerinden sonuçlandırılmasının Sözleşme'nin 6. maddesine aykırı düştüğüne ilişkin başvurucu istemleri konusunda bir karar verilmesine gerek görmedi. 4. Daire'nin Kararı, Sözleşme'nin 73. maddesi doğrultusunda incelenmeye değer bulunan tarafların itirazlarının bir karara bağlanması için Büyük Kurul önüne getirildi. Büyük Kurul, duruşmalı

yapılan incelemeden sonra, 11.7.2002 günü açıkladığı kararında, 466 sayılı Yasa'nın duruşma yasağı koymasını, temyiz edilen davalarda başsavcılık tebliğnamesinin taraflara tebliğ olunmamasını oyçokluğu ile Sözleşme'nin 6. maddesine aykırı buldu. AİHM Büyük Kurul Kararı, Türkiye için olduğu gibi, Avrupa Hukuku açısından da yenilik sayılabilecek bazı önemli saptama ve değerlendirmeler içeriyordu. Şöyle ki;

- Ulusal düzenlemelere göre Ağır Ceza Mahkemesi'nde görülüp temyiz incelemesi Yargıtay Ceza Dairesi'nce sonuçlandırılan haksız tutuklama tazminatı davası, özü bakımından Sözleşme'nin 6/1. maddesinde tanımlanan *"medeni hak ve yükümlülüklerle ilgili niza"* dır. Yani parasal içerikli bir hukuk uyuşmazlığıdır.

- Ağır Ceza Mahkemesi ve Yargıtay olayda yöntem kuralları olarak CMUK'ı uygulamışlardır. Davalı TC Hükümeti, ceza mahkemelerinde yürütülen bu davanın temyiz dilekçesinde, başvurusunun HUMK'a göre duruşma isteminde bulunmamasını iç hukukun uygulanışı açısından bir eksiklik olarak ileri sürmüştür. Büyük Kurul ise, her iki yasaya göre de başvurusunun duruşma isteminin yerine getirilmesinin anılan yasalarla yasaklanması nedeniyle oluşan hukuksal olanaksızlığın üzerinde durarak Sözleşme ihlalini saptamıştır.

- Her iki yanın da karşılıklı olarak bozma istemiyle temyiz ettikleri bir karar nedeniyle Yargıtay Başsavcılığı'nın onama istemli tebliğnamesi, iki yandan hiçbirinin görüşünü destekler nitelikte bulunmuyordu. Ancak onama istemi sonuçta başvurusunun beklentilerine aykırı düşen bir talepti. Sözleşme'nin kamu gücüne karşı bireyleri korumaya yönelik genel amaçları doğrultusunda, başvurucuya tebliğnameyi yanıtlama olanağı sağlanmaması, Sözleşme'ye aykırılık olarak nitelendi.

- Türkiye'deki işleyişe göre Yargıtay'daki çalışma takviminin belirsizliği nedeniyle İzmir'de bulunan başvurusunun 600 km. yolu aşır zaman zaman Ankara'ya gitse bile, Tebliğname'ye ulaşmasının çoğu kez olanaksızlığı ile birlikte, henüz elektronik posta ve benzeri yöntemlerin bulunmaması nedeniyle, davalı hükümetin bu doğrultudaki savunmaları yerinde bulunmadı. Türkiye'nin bireysel başvuru yolunu açmasından sonra AİHK'nın raporları ve AİHM kararları doğrultusunda Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda 1992 yılından itibaren önemli değişimler gerçekleştirildi. Yakalama, gözaltına alma, tutuklama yöntem, koşul ve süreleri büyük ölçüde Sözleşme'nin 5. maddesiyle uyumlu durumlara getirildi. Suçlanan kişiye savunman atanması, yasak sorgulama yöntemlerinin belirlenmesi, savunmanın hak ve yetkilerinin genişletilmesi gibi konularda, Sözleşme'nin 6. maddesindeki hak ve güvenceler büyük ölçüde ulusal hukuka yansıtıldı.

Silahların eşitliği konusunda ise, yukarıda da belirttiğimiz M. Göç davası kararının ulusal hukuka uyarlanması amacıyla 11.1.2003 günü yürürlüğe giren 4778 sayılı Yasa ile CMUK'un 316. maddesine, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nca düzenlenen tebliğnamenin "*tarafalara*" tebliğ edileceğine ilişkin bir tümce eklendi. Ancak bu kısa anlatım, uygulamada bazı karışıklıklara neden oldu. CMUK'un 316. maddesi 27.3.2003'te yürürlüğe giren 4829 sayılı Yasa ile bir kez daha değiştirilerek, Tebliğname'nin "*... aleyhlerine sonuç doğurabilecek görüş içermesi*" durumunda, sanığa, davaya katılana, kişisel davacıya ve bu kişilerin savunmalarına gönderileceği belirtilerek açıklığa kavuşturuldu. Tebliğname'nin davanın yanlarına gönderilmesi, yalnız ilgilileri bilgilendirmekle sınırlı bulunmuyor. Amaç, yargılama sürecinde karşıt konumdaki yanlara tartışma ve birbirlerini yanıtlama olanağının sağlanması CMUK'un 316/3. maddesi, tebliğnameyi yanıtlama süresinin tebliğden itibaren yedi gün olduğunu belirtmekle bu konuyu da açıklamaya kavuşturmuş oluyor.

2. Hazırlık Soruşturması

Hazırlık soruşturması, Cumhuriyet Savcılarının mutlak egemenliği altında geçmektedir. Bir suç duyumu alması üzerine C. Savcısının yapacağı işlemler, CMUK'un 153 ve 154. maddelerinde ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Savcılarının bu yetkilerini kullanırlarken, 54. maddeye göre tanıkların birbirleriyle ve sanıkla yüzleşmelerini önlemeleri, 59. maddeye göre tanıkları yemin vererek sorgulamaları (sonraki aşamalarda aynı tanığın tekrar dinlenmesi durumunda yemin verilmesine bile gerek bulunmuyor), 66. maddeye göre bilirkişi seçip soruşturma konusu suçla ilgili inceleme yaptırıp rapor almaları, 90. maddeye göre acele durumlarda arama ve elkoyma kararı verip bu kararları uygulatmaları, 92. maddeye göre telgraf, mektup gibi iletişim bilgi ve belgelerine aynı koşullarda el koymaları, genellikle sanığın ve avukatının yokluğunda kararlaştırılıp uygulanan işlemler olmaktadır. CMUK'un 162. maddesinde yer alan "*Bir keşif veya muayenenin yapılması sırasında sanık, mağdur ve müdafiler hazır bulunabilir.*" biçimindeki düzenlemenin, Cumhuriyet Savcısının ve zabitanın acele işlerdeki yetkileri nedeniyle hazırlık soruşturması aşamasındaki işleyişi her zaman tartışma konusu olabilecektir. Çok sık ve parça parça değiştirilen yasanın büyük ölçüde bütünlüğü bozulduğundan, maddeler arasında uyum sağlamak oldukça güçleşmiştir. Bu koşullarda, 155. maddedeki, "*Cumhuriyet Savcısı ancak hakim tarafından yapılabilecek olan bir tahkik muamelesine lüzum görürse, taleplerini bu muamelelerin cereyan edeceği mahallin sulh hakimine bildirir.*" yolundaki düzenleme de, silahlarda eşitliğin sağlanmasına yeterli gelmeyecektir. Son

soruşturma sırasında değerlendirilecek olan en önemli kanıtların, sanığın ve avukatının katılımına olanak sağlanmayan yöntemlerle toplanması, bu sakıncaların sonraki yargılama aşamalarında da giderilememesi silahların eşitliği yönünden üzerinde durulması gereken sorunlardı

3. Son Soruşturma

Hazırlık soruşturması sırasında sanığın ve avukatının yokluğunda sağlanmış olabilen tanık anlatımları, bilirkişi raporları, el konulan belge ve araçlar gibi kanıtlarla olay bir biçimde çözüm aşamasına getirilmemişse, CMUK'un duruşmalı yargılama için öngördüğü yöntemler, büyük ölçüde silahların eşitliği ilkesine uygun görünmektedir. CMUK'un 213. maddesine göre mahkeme başkanının reddetmesine karşın, sanığın, gösterdiği tanık ve bilirkişileri mahkeme aracılığı ile duruşmaya çağtırmaya ya da getirdiğinde dinletmeye yetkili bulunması, son derece demokratik bir düzenlemedir. Mahkeme kaleminde görevli memurlar, daha önce Başkan'ın dinlenilmesine karar verdiği tanıkları, sanığın ve avukatının istemi üzerine yazılı bildirim göndererek duruşmaya çağtırmakla yükümlü bulunuyorlar. Yasa, mahkeme başkanına sanığın bu istemini uygulamamak gibi bir hak ve yetki tanımıyor. Tanıkların ve bilirkişinin savcı ve sanık tarafından karşılıklı olarak doğrudan sorgulanmalarını öngören 232. madde, yukarıda değindiğimiz 213. madde ile birlikte AİHS'nin 6/3 (d) maddesindeki adil yargılanma güvenceleri ile tam bir uyum içerisinde bulunuyor. Buna karşılık, 31. maddedeki, *"Davaya duruşma esnasındaki kararlar iki taraf dinlendikten ve duruşma haricindeki kararlar Cumhuriyet Savcısı'nın yazılı veya şifahi mütalaası alındıktan sonra verilir"* 302. maddedeki, *"Kanunda yazılı olan haller müstesna olmak üzere itiraz hakkında duruşma yapılmaksızın karar verilir. Şu kadar ki icabında C. Savcısı dinlenir."* Biçimindeki düzenlemeler son sözün savcılara bırakılması nedeniyle silahların eşitliği ilkesiyle bağdaşmayan yorumlara açık bulunmaktadır.

4. Uygulamanın Değerlendirilmesi

CMUK, insan hakları açısından çok fazla eleştirilmesi gereken bir yasa değildir. İleriye dönük yorumlarla, temel insan haklarına uyumlu bir işleyişe kavuşturulabilecek düzenlemeler içermektedir. Ancak uygulamayı izlediğimiz zaman, aynı görüşleri sürdüremiyoruz. Ulusal yasanın sözüne uygun düşen yukarıdaki açıklamalarımız, sanki bir başka ülkenin yasasından söz ediyormuşuz gibi anlamsız görülebilir. Yasalarla uygulama

arasında özümsemesi olanaksız bir yabancılaşma oluşmuştur. AİHS'nin öngördüğü güvencelere koşut olarak sanığa, tanıklarını doğrudan mahkemeye getirip çapraz sorgulama olanağı sağlayan CMUK'un 213 ve 232. maddeleri, mahkemelerce adeta yok sayılmıştır. Temel hak ve özgürlükler demokratik ülkelerde genellikle yargı kararları ile çeşitlenip geliştirilmiştir. Türkiye'de ise bu süreç tersine işlemiştir. Yasada varolan haklar bile yeterince uygulanma olanağı bulamamıştır. Giderek doğrular unutulmuş, yanlışlar kural olmuştur. Yargılama adaletinin duruşma tutanağındaki düzene göre sınanması ise, bu olumsuzluğun başlıca nedenleri arasındadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi CMUK'un bir süreden beri AİHM kararları doğrultusunda düzeltilip yenilenmesi, geleceğe yönelik yeni bir tasarı hazırlanması, doğrudan yasal düzenlemelerden ileri gelebilecek sözleşme ihlallerini önlemeyi amaçlamaktadır. Yargı'nın da sorunların aşılmasında aynı doğrultuda özen ve çaba göstermesi gerekmektedir.

IV. HUKUK USULÜ MUHALEMELERİ KANUNU'NA GÖRE SİLAHLARIN EŞİTLİĞİ

1. Genel Yaklaşım

Yüz yüze ve sözel yargılama yöntemlerinin geçerli olduğu hukuk sistemlerinde silahların eşitliği kuramı büyük sorunlarla karşılaşmadan uygulamaya konulabilmektedir. Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu da bu açıardan uygun düzenlemeler içermektedir. Yargılama sürecinde mahkemeleri devinime geçiren birinci etken, davacılar olmaktadır. İlk atağın davacıdan gelmesine karşın, HUMK'un 72. maddesine göre "*Hakim, iki taraftan birinin talebi olmaksızın re'sen bir davayı tetkik ve halledemez.*" Böylece davanın açılışından sonra, davalı yan da, yargılamanın sürekliliği bakımından davacıya paydaş konuma getirilmekte, 185. madde ile de karşılıklılık sağlanmaktadır. Her iki yanın dinlenilme hakkı ise, 73. maddede silahların eşitliği kuramına koşut olarak güvence altında bulundurulmaktadır. 73. maddeye göre, "*Kanunun gösterdiği istisnalar haricinde hakim, her iki tarafı istisna veyahut iddia ve müdafaalarını beyan etmeleri için kanuni şekillere tevfikan davet etmedikçe hükmünü veremez.*" Bu maddenin uygulamadaki yansıması olarak yürütülen sözel yargılama aşamalarında iki oturum arasındaki gelişmeler yanların bilgilerine sunulmakta, karşılıklı tartışma olanakları açık tutulmaktadır. Duruşmalı yargılama doğru ve hakkaniyete uygun biçimde uygulandığı zaman, silahların eşitliği kuramının gerçekleştirilmesi açısından en uygun koşulları içeren bir yöntem olmaktadır. Dava dilekçesi ve bunu izleyen karşılıklı yanıtlar, sürelerde eşitlik, kanıtların bildirilmesi gibi konularda yanlar arasında ayrıcalıklı uygulamalara yol açabilecek dü-

zenlemelere HUMK'da rastlanılmamaktadır. HUMK'un 213. maddesine göre "tahkikat", 222. maddeye göre "hadise", 230. maddeye göre "isticvap" yanların katılımları ile çözümlenen yargılama aşamalarıdır. Yasa'nın 279. maddesindeki, bilirkişi, "diğer taraf hazır olmaksızın iki taraftan birini isticvap edemez ve bu cihet bilirkişiye evvel emirde ihbar olunur." biçimindeki buyurucu kuralı, silahların eşitliği ilkesine verilen önemin bir göstergesi olarak yorumlayabiliriz.

2. Uygulamada Silahların Eşitliği

CMUK'da olduğu gibi, HUMK da, AİHS'den yarım yüzyıl önce benimsenip uygulamaya konulan hukuk kurallarından esinlenerek ulusal hukukumuzda katılan yasalardır. Genel çatılarında önemli değişiklikler yapılmamıştır. HUMK'un tümünü konumuz açısından değerlendirecek değiliz. Buna gerek de bulunmuyor. Yasa'nın genel yönünü belirlemeye yardımcı olacak bazı kilometre taşlarını vurgulamakla yetindik. Görülüyor ki HUMK, yanların dinlenilme hakkı ile birlikte sav ve savunmalarının değerlendirilmesinde silahların eşitliğini ve bu olgunun yargılamanın tüm aşamalarında sürdürülmesini gerçekleştirecek bir yargılama düzenine açık bulunmaktadır. Elde böyle bir yasanın bulunması, yargılama hukuku açısından son derece önemli bir olanaktır. Ancak salt yasal düzenlemeler, silahların eşitliğini gerçekleştirmeye yeterli değildir. AİHM'nin Sözleşme'den esinlenerek karar gerekçelerinde çok sık yinelediği bir deyim bulunuyor: "Demokratik bir toplumun gerekleri". Başvuruları bu süzgeçten geçirdiği zaman, benzer ve birbirine yakın olaylarda farklı kararlar verdiği de görülebiliyor. Mahkeme, zorunlu olmadıkça nicel değerlerle çok fazla uğraşmıyor. İnsan hakları ihlalleriyle çelişmediği sürece ulusal yargılama yöntemlerini zorlama eğiliminde de bulunmuyor. Örneğin bilinen konutunda bulunmadığı için ilan yoluyla tebligat yapılan kişinin, kullandığı otomobille ezdiği kedinin ölümü nedeniyle sahibine giderim ödemek zorunda kalmasını Sözleşme'ye uygun bulabilir. Ulusal hukuka göre, konutu araştırılmış, bildirim gönderilmiş, bulunamayınca başkaca bir yöntem kalmadığından gazetede duyuru ile tebligat gerçekleşmiş sayılabilir.

Ancak yurtdışında uzun bir tatil geçirmeye giden çok varlıklı kişinin yokluğunda eşi ya da çocuğu tarafından ulusal hukuka göre geçerli sayılan tebliğler ve nedenlerle tüm malvarlığının elinden alınmasını öngören kesinleşmiş yargı kararını da, "demokratik bir toplumun gereklerine" aykırı bulabilir. Mahkeme, bu olayda nitelikle birlikte nicel ve daha önemlisi özel koşulların da gözetilmesi gerektiğini vurgulayarak, gereken özeni göstermeyen ulusal yargı kararının "orantısızlık" nedeniyle Sözleşme'ye aykırı

düşüğünü saptayabilir. Mahkeme'nin olası yaklaşımını sunabilmek için yukarıda verdiğimiz iki örnek de gerçek dışıdır. Ancak her olayı, kendi koşulları içerisinde değerlendiren Mahkeme'nin bu tutumu bir çelişki biçiminde algılanmamalıdır. HUMK'un 149. maddesine göre ulusal yargıcın aldığı "gizlilik" kararının, Sözleşme'nin 6. maddesinin 1. bendindeki gizlilik nedenlerine uygun düşmesi gerekir. Yargıcın, 150. maddeye dayanarak yanların sözlerini kesmesi, kısıtlaması, yargılamaya katılımlarını engellemesi, silahların eşitliği, orantılılık ve demokratik toplumların gerekleri ölçütlerinde sınanacak uygulamalar olacaktır. 150. maddeye göre duruşma salonundaki kişilerin tutuklanıp, yargılama sonucunda cezalandırılmaları, Sözleşme'nin 6. maddesinin 1. bendindeki mahkemelerin tarafsızlığı, 2. bentteki bireylerin suçsuzluk karinesi ve 3. bendindeki savunma olanaklarından yararlandırılma güvencelerine aykırı düşecektir. 151. maddeye göre, yanların sözlerini kendi anlatımları ile tutanağa yazdıramamaları, tanıkların dinlenilmesinde 266 ve 267. maddelere göre, yanların yöneltecekleri soruları yargıcın benimseyip benimsememesi ve 268. maddeye göre, yanlara tanıkları doğrudan sorgulama olanağını tanımaması, davanın sonucu üzerindeki etkileri gözetilerek silahların eşitliği kuramına ya da doğrudan 6. maddedeki adil yargılanma güvencelerine aykırı bulunabilir. Silahların eşitliği ile bağdaşmayan kurgular, gelecekte yararlanılmak üzere davanın yanlarınca birer tuzak olarak ta mahkemenin önüne getirilebilir. Savunma ve hak arama sürecinde eşitliğin ortadan kaldırılması eğer ulusal yasalardan ileri gelen bir sorun değilse, mahkemelerin ve yargıçların açık vermemek için bu konulara özen göstermeleri, kararları ile yanlar arasındaki dengeleri gözetmeleri gerekmektedir.

V. İDARİ YARGI'DA SİLAHLARIN EŞİTLİĞİ

1. İdari Davaların Niteliği

AIHM adil yargılanma güvence ve ölçütlerini sağlamaları koşulu ile, ulusal mahkemelerdeki görev bölümünü çok fazla önemsememektedir. Sözleşme'nin korunması altındaki bir hakkın, adli ya da idari yargının görevine girmesi, yargılanma yöntem ve güvenceleri açısından farklı uygulamalara gerekçe gösterilemez. Belirleyici olan uyuşmazlığın konusunu oluşturan haktr.

Sözleşme, tüm hak ve özgürlükleri korumamaktadır. Kamu hizmetine girme, devlet memurluğu ve koşulları, disiplin suçları, yabancıların ülkeye girişleri ve sınır dışı edilmeleri, genel olarak sözleşme kapsamında değerlendirilmeyen uygulamalardır.

Buna karşılık, “*medeni hak ve yükümlülüklerle ilgili nizalar*” deyimi, idari yargının da görev alanına giren bir çok uyuşmazlığı kapsamaktadır. Özelikle 1 Numaralı Protokol’ün 1. maddesinde tanımlanan mülkiyet hakkı, yargı kararları ile çok geniş bir uygulama alanı bularak, tüm parasal hakları içeren bir yaygınlığa ulaşmıştır:

Kiracılar derneği ödentisi (Langborger/İsveç 1989), içki ruhsatı (Tre Traktörer AB/İsveç 1989) şirket hisse senetleri (Bramelid ve Malmström/İsveç 1979), patent hakları (Smith Kline ve French Laboratories/Hollanda 1990), çarpışan gemilerle bağlantılı hasar tazminatı (Pressos Compania Naveira SA/Belçika 1995), sinemanın müşterileri (Latridis/Yunanistan 1999), mülkiyeti kanıtlanamayan Van Gogh tablosuna zilyetlik (Beyeler/İtalya 2000), avukat stajyerinin ücretsiz çalıştırılması (Van Der Mussak/Belçika 1983), imar planları ile getirilen geçici veya uzun süreli yapılaşma yasakları (Sporrong ve Lönnroth/İsveç 1982), (Allan Jakobsen/İsveç 1989), doğal sit kapsamına alınan taşınmaza getirilen kullanım sınırlamaları (Derlemaas/Hollanda 1991), benzin istasyonu işletme ruhsatı (Benthem/Hollanda 1985), mahkemece bir kitabın zor alımına karar verilmesi (Handyside/İngiltere 1976), kaçak altın sikkelerin zoralımı (Agosi/İngiltere 1986), kilise vergisi (Darby/İsveç 1990), itfaiye hizmetine katılım vergisi (Karlheinz Schmidt/Almanya 1994), taşınmaz kiralarna devletin müdahalesi (Mellacher ve diğerleri/Avusturya 1989), uçak ve gemi sanayinin millileştirilmesi (Lithgow ve diğerleri/İngiltere 1986), Meslek odalarına üye olma zorunluluğu getirilmesi Van Marle/Hollanda 1986), kamulaştırma işlemleri (Erkner ve Hofauer/Avusturya 1987) ve (Poiss/Avusturya 1987), özel yasa ile kişisel taşınmazlara kamulaştırma yapılmadan bedelsiz el konulması (Papamichaloupoulas/Yunanistan 1991), 1974 Kıbrıs müdahalesi nedeniyle taşınmazlarından yararlanamayan kişinin tazminat istemleri (Loizidou/Türkiye 1995, 1996, 1998), yüksek enflasyona karşın kamulaştırma bedellerinin geç ödenmesi (Akkuş/Türkiye 1997), (Aka/Türkiye 1998), hükümet güçlerinin konutları yakması (Selçuk ve Asker/Türkiye 1998), teşçil edilmiş marka (Anheuser-Busch/Portekiz 2003), emekli aylıkları (Müller/Avusturya 1997), haksız tutuklanan kişinin devletten tazminat istemi (Mehmet Göç/Türkiye 2002) medeni hak ve yükümlülüklerle ilgili nizalar ve mülkiyet hakkı kapsamında değerlendirilen uygulamalardan bazılarıdır.

Yukarıdaki örnekler, benzer türde daha pek çok davanın, mülkiyet hakkı ile ilişkilendirilerek, “*medeni hak ve yükümlülüklerle ilgili niza ...*” kavramı içerisinde yorumlanabileceğini göstermektedir. Bu davaların hangi mahkemelerde incelenip karara bağlanacakları konusu da AİHS açısından önemli değildir. Önemli olan, uyuşmazlığın yanlarının, adil yargılanma

güvencelerinden yararlandırılmalarıdır. Bu açıdan Danıştay'da ve İdare Mahkemeleri'nde görülen davaların çok büyük bir bölümü, doğrudan doğruya "medeni hak ve yükümlülüklerle ilgili" uyuşmazlıklardan oluşmakta ve Sözleşme'nin 6. maddesinin güvencesi altında bulunmaktadır.

2. Yargısal Süreç

AİHM'nin silahların eşitliği konusundaki ilk kararları ağırlıklı olarak ceza yargılamasıyla ilgilidir. Gelen başvuruların yönlendirmesi nedeniyle 1993 yılından itibaren hukuk davalarında ve idari uyuşmazlıklarda da silahların eşitliği ilkesi uygulama alanı buldu.

- Dombo Beheer/B. V./Hollanda, 1993 (Bir banka ile müşterisi arasında, ticari krediler nedeniyle oluşan uyuşmazlık,

- Bendemoun/Fransa, 1994 (Sanat ürünlerinin alım satımıyla uğraşan başvurucuya gümrük ve vergi dairelerince salınan vergi ve para cezaları nedeniyle idare mahkemesine açtığı davada, konuyla ilgili belgelere ulaşamadığı savları),

- Vande Hurk/Hollanda, 1994 (Avrupa Birliği kararları nedeniyle süt üretim kotaları daraltılan üretim çiftliği sahibinin idari organlara yaptığı itiraz ve başvuruların reddedilmesi),

- Hentrich/Fransa, 1994 (Kamu kurumundan koşullu olarak satın alınan tarım alanının bedeline ilişkin uyuşmazlık),

- Stran Greek Rafineres ve Stratis Andreadis/Yunanistan, 1994 (Yunan Askeri Cunta yöneticileri ile bir petrol rafinerisi inşa etmek için anlaşmaya varan başvurucuların, sonuçlandırılmayan bu girişim için yaptıkları çalışma ve harcamalar nedeniyle demokrasiye dönüşten sonra, açtıkları tazminat davası),

- Schouten ve Meldrum/Hollanda, 1994 (Fizik Tedavi Merkezi işleten başvurucuların, çalıştırdıkları fizyoterapistlerin sigorta primlerini ödeme-meleri nedeniyle oluşan idari uyuşmazlık)

Yukarıda yalnız konularına ve adlarına değinmekle yetindiğimiz bu davalar, Sözleşme'nin 6/1. maddesindeki "medeni hak ve yükümlülüklerle ilgili uyuşmazlıklar"dan oluşmaktadır. Davaların diğer bir ortak yönü de, AİHM kararlarında 1 Numaralı Ek Protokol'ün 1. maddesine göre, mülkiyet hakkı kapsamında değerlendirilmeleridir. Bu ve benzeri türdeki davaların önemli bir bölümü, Türkiye'de idari yargının görev alanına girmektedir.

3. İdari Yargı'da Silahların Eşitliği Konusunda Çözülmesi Gereken Sorunlar

Bir davada, dosyaya sunulan ve sonucu etkileme olanağı bulunan tüm kanıtlara ulaşmak, bunları değerlendirip görüşlerini yargı yerine sunmak, davanın taraflarının "silahların eşitliği" ilkesi çerçevesinde Sözleşme ile korunan haklarıdır. Ulusal yargılama sürecinde yer alan bağımsız bir organdan da gelse, mahkemece verilecek kararı etkilemeyi amaçlayan her görüş ve istem, davanın yanlarına bildirilmeli, onlara bu istemleri yanıtlayıp yargıçlar önünde tartışma olanağı sağlanmalıdır. Özellikle duruşma açılmaksızın yürütülen davalarda, silahların eşitliği ilkesinin uygulanması, daha karmaşık sorunlara neden olabilmektedir. Bu ölçüler içinde, Türkiye'deki idari yargının işleyişinde, aşağıda değineceğimiz sakıncaların giderilmesi önem taşımaktadır

a. İdari Davaların Açılışı

İdari davalarda silahların eşitliği ilkesine aykırılıklar, davaların açılışı ile birlikte başlamaktadır. 2577 sayılı Yasa'nın "İdari Davaların Açılması" başlıklı 3. maddesinin 3. bendinde, "Dava konusu kararın ve belgelerin asılları veya örnekleri dava dilekçesine eklenir. Dilekçeler ile bunlara ekli evrakın örnekleri karşı taraf sayısından bir fazla olur." Böylece, davacı kanıtları, yasa ile öngörüldüğü için, davanın açılışıyla birlikte davalı idareye gönderilmektedir. Bu kurala aykırılık durumunda 15. madde uyarınca dava dilekçesinin reddine karar verilmektedir. Davalı idarenin yanıtlama koşulları ise, Yasa'nın 16. maddesinde düzenlenmiştir. Davalının mahkemeye sundukları belgelerin birer örneğini davacıya gönderme yükümlülüğü bulunmamaktadır. 2577 sayılı Yasa'nın 16. maddesine 4001 sayılı Yasa ile eklenen 5. bende göre, "Davalara ilişkin işlem dosyalarının aslı veya onaylı örneği idarenin savunması ile birlikte ilgili mahkeme başkanlığına gönderilir." İşlem dosyalarının çok fazla belgeden oluşabileceği düşünülürse, bu dosyaların da davacıya iletilmemesi bir oranda haklı görülebilir. Ancak idareler en azından işlem dosyalarının içeriğini özetleyen "dizi pusulası" ile, mahkemeye sundukları dosyalar konusunda davacıyı bilgilendirmelidirler.

İdarelerin, birinci yanıtlarının ekinde işlem dosyalarını mahkemeye göndermemelerinin ise, yasada hiçbir yaptırımı bulunmamaktadır. Davacının dava dilekçesi iptal edilirken, davalı idarelere mahkemece tekrar tekrar yazıldığı halde istenen belgeleri göndermemesi nedeniyle kendiliğinden işleyen bir hak kaybı yöntemi belirlenmemesi önemli bir eksiktir.

b. Mahkemelerin Kendiliğinden Kanıt Toplaması

2577 sayılı Yasa'nın 20. maddesinin 1. bendine göre, "Danıştay ile İdare ve Vergi Mahkemeleri, bakmakta oldukları davalara ait her çeşit incelemeleri kendiliklerinden yapabilir. Mahkemeler, belirlenen süre içinde lüzum gördükleri evrakın gönderilmesini ve her türlü bilgilerin verilmesini taraflardan ve ilgili diğer yerlerden isteyebilirler."

20. maddenin öngördüğü işleyiş, gereksinim duyulan bilgi ve belgelerin genellikle davanın yanlarına da birer örneği gönderilen ara kararları ile istenilmesi biçiminde gerçekleşmektedir. Yanlar, mahkemenin sorularını ve yanıt için tanınan süreyi kendilerine ulaşan ara karardan öğrendikleri için, araştırmanın sonuçlarından dava dosyasını inceleyerek bilgi edinebilmektedirler.

Ancak zaman zaman idare mahkemeleri, hatta Danıştay daireleri ivedilik gerektiren araştırmalar için ara kararının tebliğine gerek duymaksızın, istemlerini bir soru yazısı ile ilgili yerlere iletebilmektedir. Gelen yanıt ayrıca yanlara bildirilmemektedir. Bu işleyiş sonucunda elde edilen kanıtların daha sonra verilecek karara dayanak yapılması durumunda, silahların eşitliği ilkesine uyulmadığı kolaylıkla ileri sürülebilecektir.

2575 sayılı Yasa'nın 49/1. maddesinde de benzer bir yöntem öngörülmüştür. Yargı yerleri kendiliğinden kanıt toplayabilirler. Ancak bu kanıtların davanın yanlarına iletilmesi, onlara, bunları tartışıp değerlendirme olanağının sağlanması gerekmektedir.

c. Danıştay Savcısının Görüş ve Kanıt Sunması

Danıştay'da ilk ve son derece mahkemesi olarak görülen davalarda 2575 sayılı Yasa'nın 60/2. maddesi uyarınca, Danıştay Başsavcısı, incelediği dava dosyaları hakkındaki "görüşleri"ni, mahkemeye bildirmektedir.

Aynı Yasa'nın 61/1. maddesinde de, başsavcının görevlendirmesi doğrultusunda, savcıların dava dosyaları hakkındaki görüşlerini mahkemeye sunmaları öngörülmüştür.

Danıştay savcılarının raporları, gerek davaların nesnel koşulları, gerekse hukuksal değerlendirmeleri açısından son derece özenli araştırma ürünü olmaktadır. Sonuçta savcılar, temyiz isteminin ya da davanın kabulü veya reddi doğrultusunda görüş açıklıyor, istemde bulunuyorlar. Bu görüşlerin, yargıçları etkilememesi olanaksızdır. Danıştay Savcılığı, kamu adına mahkemeleri etkilemek amacıyla oluşturulmuş bir kurumdur.

Danıştay'daki incelemenin 2577 sayılı Yasa'nın 18/4. maddesinde öngörülen sözel ve yüz yüze yargılama düzeni içerisinde yürütülmesi, yanlara savcılık görüşünü yanıtlama olanağı vereceği için silahların eşitliği ilkesine aykırılık bir oranda giderilebilmektedir.

Ancak, duruşmasız yargılamada, savcının, 2575 sayılı Yasa'nın 61/1. maddesine göre kendiliğinden derlediği bilgi ve kanıtları da ekleyerek mahkemeye sunduğu görüşlerinin davanın yanlarıncı öğrenilip tartışılmasına olanak verilmeden yargılamanın sonuçlandırılması, Mehmet Göç/Türkiye kararının gerekçelerine göre, silahların eşitliği ilkesinin açık ihlalini oluşturacaktır.

d. Danıştay Savcısı'nın Danıştay'daki Duruşmaya Katılması

2577 sayılı Yasa'nın 18/4. maddesinde, Danıştay'da yanların katılacakları davalarda, savcının da bulunması zorunlu kılınmıştır. 2575 sayılı Yasa'nın 61/3. maddesinde ise, yargı yerleri önünde gerek görüldüğünde, Danıştay savcılarının görüşlerini sözlü olarak açıklayacakları yazılıdır. Böylece davanın yanlarının katılmadıkları karar toplantılarında, savcının da yer alması, düşüncelerini sözlü olarak açıklaması öngörülmüştür.

Bu işleyiş, Mehmet Göç/Türkiye Davası ile birlikte, Borgers/Belçika (1993) kararında yer alan gerekçeler nedeniyle silahların eşitliği ilkesinin açık ihlali sonucunu vermektedir.

e. Danıştay Tetkik Hakimleri'nin "Talep"de Bulunmaları

2575 sayılı Yasa'nın 62. maddesinde Tetkik Hakimleri'nin görev ve yetkileri tanımlanmıştır. Tetkik Hakimi, Mahkeme'nin yardımcısı mı? Yoksa davanın taraflarından birisi mi?

62. maddenin 1. bendindeki "... kendilerine havale edilen işleri inceleyerek *daire veya görevli kurula gerekli açıklamaları yapmak*", mahkemeye yardım amacına yönelik bir tür raportörlük olmaktadır.

Ancak tümcenin devamındaki, "*Kendi düşünce ve görüşlerini sözlü ve yazılı olarak bildirirler*", biçimindeki anlatım Tetkik Hakimleri'nin konumunu değiştirmekte, çok farklı yerlere götürmektedir.

Nitekim duruşmalarda, tetkik yargıçları, raporlarını okumakta, duruşmasız sonuçlanan davalardaki istem ve görüşleri de, gerekçeleri ile birlikte

kararlara yazılmaktadır. Yaptıkları iş, raportörlüğün boyutlarını aşmaktadır. Bu işleyiş, Tetkik Hakimleri'ne görev yaptıkları daireden bağımsız ve kendi değerlendirmeleri doğrultusunda çalışan bir konum kazandırmıştır. Tetkik Hakimleri'nin dosyaları incelemekteki etkinlikleri Danıştay'da davaları olan yanlar ve kurumlar açısından önemli güvenceler oluşturabilir. Ancak sonuçta onlar da, savcılar gibi, davanın ya da temyiz isteminin kabulü veya reddi doğrultusunda görüş açıklıyor istemde bulunuyorlar.

Böylece tetkik hakimleri de karar verecek mahkeme önünde taraf konumuna düşüyorlar. Diğer görevlerini bir yana bırakırsak, davalardaki yerleri bakımından Danıştay savcıları ile aynı kurumsal işlevleri üstleniyorlar. Örneğin; yerel İdare Mahkemesi'nde tek bir birime karşı dava açan kişi, dosya Danıştay'a gönderildiğinde, mütalaaların içeriğine göre bir anda karşısında üç davalı bulabilmektedir. Hiç kuşkusuz bu işleyiş de silahların eşitliği ilkesine aykırıdır. Ya tetkik hakimlerinin istemde bulunmalarına son verilmeli, ya da bu istemler uygun bir süre tanınarak, karar öncesinde yanıtlanmak üzere taraflara gönderilmelidir.

f. İdari Yargı'da Tanık Dinlenmemesi

İdare mahkemeleri ve Danıştay'da tanık dinlenmemektedir. Bu uygulamanın hukuksal dayanağı bulunmamaktadır. 2577 sayılı Yasa'nın HUMK'a yollamalarda bulunduğu 31. maddesinde tanıklıktan söz edilmemesi kanımca yeterli bir gerekçe oluşturmamaktadır. AİHS'nin 6. maddesinin 3/d bendinde, suçlama altındaki her sanığın, "... iddia tanıklarının sorguya çekmek veya çektirmek, savunma tanıklarının da iddia tanıklarıyla aynı koşullar altında çağırılmasının ve dinlenmesinin sağlanmasını istemek ..." hakkına sahip olduğu belirtilmektedir. Mahkeme, tanık konusunu, iki ana başlık altında değerlendirmektedir; "Tanıkları Dinleme Hakkı" ve "Tanıkları Sorgulama Hakkı" Eğer tanıkların dinletilmesinde başarı sağlanamıyorsa, onlara soru yöneltme olanağı da kendiliğinden ortadan kalkmaktadır. Sözleşme'nin 6. maddesinin 3. bendi, "Sanık" güvencelerini kapsamaktadır. Böylece tanıklarla ilgili düzenlemenin ceza davalarıyla sınırlı kaldığı, diğer davalara yönelik olarak genişletilemeyeceği izlenimi doğmaktadır.

Ancak Mahkeme'nin silahların eşitliği ilkesinden yola çıkarak 1993 yılında sonuçlandırdığı Dombó Beheer B. V./Hollanda kararı, bu kuşkuvarı sonuçlandırmıştır. AİHM'ye göre; "Her davada adil yargılamanın gereklerinin yerine getirilip getirilmediğini takdir etmek, ulusal mahkemelerin görevidir.

Sözleşmeciler devletlerin hukuk davalarında 'adil yargılanma konusunda ceza davalarına göre daha geniş bir takdir yetkisi olmasına karşın, davanın tarafları

arasında 'adil denge'nin gereği olarak 'silahların eşitliği' ilkesi, her iki tarafa da, diğer taraf karşısında zayıf durumda kalmaması için kendi görüş ve kanıtlarını sunma olanağını tanımaktadır. Olayda davalı bankanın tanığı dinlenmişken başvurucunun birinci elden bilgi sunacak tanığının dinlenilmemesi, silahların eşitliği ilkesi bakımından adil yargılanma hakkının ihlalidir."

İdari yargı kendisi tanık dinlemediği halde, işlem dosyasındaki davalı idarenin ajanları eliyle saptanan tanık anlatımlarına dayanarak karar verebilmektedir. Soruşturmayı açtıran kişi veya organın görevlendirdiği muhakkik, soruşturmacı adı verilen kamu personeli, teftiş kurulu üyesi müfettişler, soruşturulan kişiyi sorumluluk altında bırakabilen pek çok tanığı yemin vererek dinlemektedirler. Soruşturulanın tanık dinletme istemini ise, tutanaklara bile geçirmemektedirler. İşlem dosyasındaki tanık anlatımlarının karar üzerinde etkili olduğu durumlarda, davacının tanık dinletme isteminin kabul edilmemesi "*Silahların Eşitliği*" ilkesine temelden aykırı düşecektir.

Türkiye'nin idari yargılama yöntemlerinin saptanmasında, Fransız Danıştay'ın önemli etkileri olmuştur. Oysa günümüzde, Fransız Danıştay'ı da içtihat değişikliği yaparak idari davalarda tanık dinleme yolunu açmıştır. Yargılama yasalarının değişmesini beklemeden Türkiye'de de aynı yöntemle bu sakıncayı giderme olanağı vardır.

4. İdari Yargılama Yöntemlerine İlişkin Öneriler

Dosyaya sunulan kararı etkileyebilecek tüm bilgilere ulaşmak, bağımsız bir kamu organından da gelse yargıçları yönlendirmeyi amaçlayan önerileri yanıtlama olanağına sahip olmak, idari yargıda görülen "... medeni hak ve yükümlülükleriyle ilgili uyuşmazlıklarda ..." tarafların ve özellikle davacıların, Sözleşme'nin 6/1. maddesinin güvencesi altında bulunan hakları arasında yer almaktadır.

Konuya bu açıdan bakıldığında, Danıştay'da ilk ve son derece mahkemesi olarak duruşmasız incelenen davalarda 2575 sayılı Yasa'nın 60/1, 61/1 ve 3. maddeleri uyarınca Danıştay Başsavcısı'nın ve savcılarının mahkemeye sundukları istemlerinin, 62/1. maddeye göre Tetkik Hakimleri'nin görüşlerinin, yanıtlayabilmeleri için uygun bir süre belirlenerek taraflara gönderilmemesi, Sözleşme'nin 6/1 maddesindeki güvencelerle bağdaşmamaktadır.

2575 sayılı Yasa'nın 61/2. maddesine göre Danıştay savcısının kendiliğinden edindiği kanıtları mahkemeye sunması durumunda, davanın

yanlarına gönderilip yanıtlama olanağı verilmeden bu kanıtların karara dayanak yapılması yasal açıdan önlenmelidir.

2575 sayılı Yasa'nın 61/3. maddesine göre Danıştay savcısının mahkeme ve kurullar önünde dinlenilmesine gerek görüldüğü durumlarda, bu olanak davanın yanlarına da tanınmalıdır. İdari yargı yasal temeli bulunmayan tanık dinlememe konusundaki direngenliğine son vermelidir. İdari yargılama yasaları, mahkemelerin kendiliğinden kanıt toplamalarını olanaklı kılmaktadır. Bu doğaldır, ancak mahkemelerce elde edilen kanıtların davanın yanlarıncı bilinip tartışılmadan kararlara dayanarak yapılması, adil yargılanma ilkesine aykırıdır. 2575 sayılı Yasa'nın 61/2, 49/1 ve 2577 sayılı Yasa'nın 20/1. maddeleri uyarınca mahkemelerce getirilen bilgi ve belgelerin davanın yanlarıncı değerlendirilmesi sağlanmadan mahkemelerce kanıt olarak kabulü, "yargılamada silahların eşitliği" ilkesine ve yukarıda özetlediğimiz AİHM'nin örnek kararlarına uygun düşmemektedir. 2575 ve 2577 sayılı Yasalar'ın değiştirilmesi amacıyla hazırlanmakta olan yeni tasarımlarda bu sakıncaların da giderilmesi gerektiği görüşündeyiz.

VI. SON SÖZ

Hukuk kurallarının yapılmasında ve uygulanmasında mutlak denge sağlanması gibi aşırı iyimser bir beklenti içerisinde bulunmuyoruz. Çeşitli ekonomik ve siyasal etkenlerin toplumun bütününde olduğu gibi, yargıda da dengeleri bozup sarsıntılar yaratabildiğini biliyoruz. Yapılması gereken, doğru amaçların konulması ve çalışmaların bu doğrultuda sürdürülmesidir. Savunma ve hak arama sürecinde silahların eşitliği kuramına yönelik, hukukun temelinde her zaman varolan denge arayışlarının güncel bir görünümüdür. Bu ilkenin hukuk uygulayıcılarınca özümsemesi, yargılamanın daha güvenli yürütülmesine katkıda bulunacaktır. 21. yüzyılda yeni sorunlarla karşılaşılıyor. Yürürlükteki yapılanma, adaleti ne oranda gerçekleştiriyor? Yargı, gerçeği saptayıp doğru kararlar verebiliyor mu? Yargılama işlevinin bu yönü elbetteki çok önemli. Ancak adaletin özde gerçekleşmesi artık insanlara yeterli gelmiyor. Bireyler ve toplum, adaletin görüntüde de gerçekleştiğini görmek istiyorlar. Bu beklenti öylesine belirleyici oluyor ki, kapalı kapıların ardında yetenekli yargıçların kimsenin söz istemesine gerek bırakmadan verdikleri en adil kararlar bile, toplum içinde inandırıcı ve adaletli bulunmuyor. Giderek, görüntüde gerçekleştirilemeyen adaletin, özde de sağlanamayacağına inanılıyor.

Günümüzün değişen hukuk anlayışı içerisinde, silahların eşitliği ilkesinin eksiksiz uygulanması yoluyla yargısal dengelerin kurulması, adaletin özde ve görüntüde gerçekleşmesi açısından büyük önem taşıyor. TC

Anayasası'nın 90. maddesine 7.5.2004 günlü 5170 sayılı Yasa ile eklenen "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası anlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyumsuzluklarla milletlerarası anlaşma hükümleri esas alınır." kuralı, hukukçulara uluslararası insan hakları yasalarına doğrudan yönelik açısından hukuk yaşamımızda daha önce hiç bir dönemde varolmayan çok önemli bir dayanak sağlıyor.

Not: Bu çalışmada sözü edilen AİHM Kararları'nın Türkçe çevirileri için aşağıda adları belirtilen kitaplardan yararlanılmıştır. Bazı kararlar da Avrupa Konseyi İnsan Hakları Mahkemesi'nce yayınlanan dönemsel bültenlerden özetlenerek alınmıştır.

KAYNAKLAR

- A. Feyyaz Gölcüklü - A. Şeref Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, 3. Bası, Turhan Kitapevi, Ankara, 2002.
- Güney Dinç, "AİHS ve Mülkiyet Hakkı", *TBB Dergisi*, S. 51 Mart-Nisan, 2004 Ankara.
- Monica Carss - Frisk, *Mülkiyet Hakkı*, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Genel Müdürlüğü, Strasbourg 2001.
- Nuala Mole - Catharina Harby, *Adil Yargılanma Hakkı*, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Genel Müdürlüğü, Strasbourg 2001.
- Osman Doğru, *İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İçtihatlar*, Adalet Bakanlığı, Ankara 2003.
- Osman Doğru - Atilla Nalbant, *İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Türkiye Karar Özetleri*, İstanbul Barosu Yayını, 2001.
- Osman Doğru, *İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlar Rehberi*, (1960-1994) İstanbul Barosu, 1999.
- Osman Doğru, *İnsan Hakları Kararlar Derlemesi*, C. 3, İstanbul Barosu, 2000.
- Osman Doğru, *İnsan Hakları Kararlar Derlemesi*, C. 2, İstanbul Barosu, 1998.
- Osman Doğru, *İnsan Hakları Kararlar Derlemesi*, C. 1, İstanbul Barosu, 1998.
- Güney Dinç, *İnsan Haklarına Uzanmak*, Say Yayınları, İstanbul 1986.
- Polis Akademisi AİHM Kararları Dergisi*, Ankara 2002.